

VÖLGYESI ORSOLYA

BULÁNYI GYÖRGY ALTERNATÍV EGYHÁZTÖRTÉNETE

A bázisközösségek és a magyar katolikus hierarchia viszonya az 1945 utáni évtizedekben

A II. vatikáni zsinatot követően a világ-egyházban elterjedő közösségi egyházmodell Magyarországon a földalatti egyházban talált követőkre, mindenekelőtt a Regnum Marianumban és az 1960-as évek végén a Bulányi György piarista szerzetes által megalapított Bokor bázisközösségben.¹ Az egyházhoz való tartozás új módon történő megélése következett a zsinat egyházképéből, a kommunista államhatalom azonban éppen ezt a jelenséget tartotta a legveszélyesebbnek és a legkevésbé kontrollálhatónak a saját szempontjából.² Ekkorra azonban már mindkét közösség tagjai komoly tapasztalattal rendelkeztek a kiscsoportos formában való működésről, hiszen a megváltozott politikai helyzetben, az 1940-es évek végétől csak ilyen módon lehetett eredményes ifjúsági pasztorációt végezni. Vagyis a szovjet megszállás alá kerülő országokban vagy azok egy részében (például Csehszlovákiában) már a zsinat előtt jelentős szerepük volt a kisközösségeknek egy szabadabban működő, alternatív egyházi struktúra kialakításában.

Bulányi György piarista szerzetes 1980-ban keletkezett *Egyházrend* című munkájában egy kizárólag kisközösségekből álló egyházmodellt vázolt fel, amelyben a közösségvezetés egyetlen kritériuma az alkal-

Bulányi úgy látta, az állam ideges lett a Bokor közösség katonai szolgálatmegtagadói miatt, ezért azonban önmagában az egyház nem vonhatta őket felelősségre, így kreálni kellett olyan dogmatikai indokokat, amelyek alapot adnak Bulányi elítéléséhez és ezáltal az egész közösség marginalizálásához.

masság lett volna. Fontosnak tartotta továbbá, hogy az egyház tartsa tiszteletben az emberi méltóságot, a lelkiismeret szabadságát, a személyiség szabad kibontakozását: ezzel foglalkozott *Erény-e az engedelmség* című munkája. „Bulányi páter Magyarországon talán egyedüliként merte következetesen végigvinni a hívek nagykorúsításának programját” – fogalmazott Gárdonyi Máté a *Vigiliában* megjelent tanulmányában.³ A piarista szerzetes által a hatvanas évek végén a *Keressétek az Isten Országát (KIO)* című, szamizdatban terjedő, hatkötetes munkájában kidolgozott teológia s az ebből következő gyakorlat tehát kétségtelenül a II. vatikáni zsinat progresszív értelmezéséből fakadt, de eloldódott a hagyománytól, és eltávolodott a tradicionális formáktól, a népegyházi jellegtől, ami már önmagában felkelthette a hazai konzervatív egyházvezetés gyanakvását, melynek tagjai a hetvenes évek végén, ha különböző mértékben, de általában is bizalmatlanul tekintettek a kisközösségekre.⁴

Az Állami Egyházügyi Hivatal által egyházi ellenzékként számontartott, autonóm közösségek hálózatából álló Bokor bázisközösség az 1980-as évek elején került a belügyi szervek és a hierarchia célkeresztjébe. Ennek eredményeként az 1982. március 9–10-én megtartott Püspökkari Konferencia felszólította Bulányit, hogy vonja vissza tévesnek ítélt teológiai tanításait; az 1982. június 8–9-i konferencia pedig egységesen úgy határozott, hogy eltiltja őt a nyilvános működéstől, és az ügyét – vizsgálat végett – Rómába terjesztik. Azaz a Hittani Kongregáció döntéséig megvonták tőle a nyilvános misézés, igehirdetés, valamint a szentségek és szentelmények kiszolgáltatásának a jogát.⁵

A Hittani Kongregáció prefektusi tisztségét betöltő Joseph Ratzinger bíboros (a későbbi XVI. Benedek pápa) 1986. január 31-i levelében egyebek mellett kifogásolta Bulányinak az *Egyházrend* című munkájában leírt „téves, veszélyes és kétértelmű” állításait, mindenekelőtt pedig azt a gondolatkísérletét, mely szerint lehetséges a jövő egyházának a jelenlegi hierarchikus felépítésűtől eltérő, kisközösségeken alapuló struktúrája. A bíboros hivatkozott a levelében arra a jegyzőkönyvre, amely Bulányinak az 1985 júniusában a Hittani Kongregáció „ügyhallgatójával”, Zakar Polikárral folytatott tárgyalásáról készült. E szerint Bulányi azt mondta, az *Egyházrend* című munkáját 35 évnyi kisközösségi tapasztalat birtokában írta.⁶

Bulányi a Ratzinger bíboroshoz írt, 1986. március 28-ra, nagypéntekre keltezett levelének bevezető részében reflektált arra, hogy a bíboros idézte ezt a fentebbi, jegyzőkönyvből származó kijelentését; ebből kiindulva áttekintést adott a magyarországi bázisközösségek történetéről. A történetet kilenc egységre bontva ismertette a kijelölt sarokpontokat, amelyek – véleménye szerint – az 1945-öt követő négy évtizedben meghatározták a kisközösségek és a hierarchia viszonyát.⁷ Az ószövetségi tíz csapás analógiájára létrehozott, kilenc csapást számba vevő szerkezet tudatosan meghagyta a folytatás lehetőségét, hiszen Bulányi ügyében a végső szó kimondása immár Rómánál volt: „Attól tartok, hogy levelét

csak kilencedik csapásként értelmezhetem. Mi jöhet még ezután, azzal most még nem törődöm, mert elég a napnak a maga baja. Egyébként szeretném remélni, hogy a hierarchia a mi esetünkben is megelégszik tíz csapással, ha egyszer a Gondviselés a fáraó zsidóüldözése miatt tízet elégnék tartott.”⁸

A szcenírozó szövegfelépítés nem volt idegen Bulányitól. Az 1951. július 21-i állameskü letétele után ugyanis a több szerző – Bulányi György, Török Jenő, Juhász Miklós piarista szerzetesek, Eglis István tabáni káplán és mások – által kidolgozott, *Papi rekollekciós elmélkedések* című dokumentum öt felvonásban ismertette a magyar egyház akkori helyzetét és az ahhoz vezető utat. Az ötvenes években szamizdatként terjedő, meglehetősen kritikus hangvételű szöveg szerzői úgy vélték, hogy a püspöki kar túl sokáig és túl mereven ragaszkodott az egyház korábbi közjogi és társadalmi pozícióihoz, továbbá nem szólalt fel a vallásszabadságot, a hitélet gyakorlását akadályozó lépések vagy a természeti és isteni törvényekkel ellenkező intézkedések ellen, hanem a hallgatást választotta.⁹ Úgy látták, hogy a püspökök még mindig a régi intézményi keretekben és a népegyházi modellben gondolkodnak: „A jövőt nem a mai kevesek hősi helytállásából, tanúságtételéből, szűk körű, de annál mélyebb apostoli munkájából gondolja szervesen kinőni, hanem a »változás« után a »rossz álmot« elfelejtve, nagyjából a régi keretek és intézmények között, immár nagy tömegekkel újrakezdeni.”¹⁰

A *Papi rekollekciós elmélkedések* szerzői az ötvenes évek elején egy aktuális egyházpolitikai helyzet elemzésére vállalkoztak, évtizedekkel később Bulányi többekkel is konzultálva, de maga fogott hozzá egy egzisztenciális tételt bíró, sajátos nézőpontú magyar egyháztörténet megírásához, mely történetnek a piarista szerzetes maga is részese, alakítója és elszenvedője volt. Ezzel a gesztussal rögzítette saját, valamint az általa alapított Bokor bázisközösség identitásának a legfontosabb elemeit. A visszaemlékezés, amelynek írásba foglalása az assmanni kommunikatív emlékezet szempontjából fontos határpontnak („kritikus küszöbnek”) tekintett időszakban,¹¹ tehát nagyjából negyven évvel az elbeszélni kívánt eseménysor kezdete után valósult meg, a mai napig meghatározza a közösség önazonosságát.¹² Elbeszélésében Bulányi retorikailag is érzékelteni kívánta, hogy nem egyszerűen csak személyes emlékekről (biografikus emlékezésről), hanem egy társadalmi-vallási csoport nemzedéki alapélményéről van szó, amely nemzedék „mitológiáját” a Ratzingernek szóló levéllel örökítette meg az egyetemes egyház és az utókor számára – úgy, hogy ezzel egyfelől emléket állított egy olyan generációnak, amely a Rákosi-rendszerben egzisztenciális kockázatot vállalt a hitéért; ugyanakkor lelki-szellemi erőforrást is biztosított a nyolcvanas évek elején a katolikus egyház perifériájára kerülő Bokor közösség számára: „Ha olykor-olykor egyes szám helyett többes számot használok, az azt jelenti, hogy leveletem nő- és férfitestvéreimmel egyetértésben fogalmaztam meg. Nem kérhettem tőlük szabadságot arra, hogy ezt a választ elkészítsem;

nem kis erőfeszítembe került tehát, hogy szokásos kötelmeim teljesítése mellett azt megírjam.”¹³ Az itt megfogalmazott történeti tapasztalat és tudás tehát a Bokor idősebb generációja által átélt valóság is volt egyúttal, és ezzel bizonyos fokig már korábban a közösség emlékezetének a részét képezte. Bulányi azonban az eseményeket egy, a közelmúlttal és a jellel összekötő nagyobb narratívába rendezte, hogy mindez még inkább átélhető, értelmezhető és továbbadható legyen a következő nemzedék számára is abban a helyzetben, amikor a magyar püspöki kar és Róma kérdésessé tette a közösség legitimitását és az egyházhoz való hűségét. Az alábbiakban összefoglalom ennek az elbeszélésnek a főbb elemeit, mindenkor szem előtt tartva, hogy itt a Jan Assmann által használt „forró emlékezésről” (mítoszról) van szó, amely „nemcsak kiméri a múltat, hanem a múlthoz fűződő viszonyból meríti a jelen önelképzésének alkotóelemeit, meg támpontokat a reménykedés és cselekvés céljaihoz.”¹⁴

Bulányi a Ratzinger bíborshoz írt levelében az évtizedekkel korábban átélt tapasztalatok közül első helyen említette, hogy a diktatúra éveiben a kereszténység korai századait látta visszatérni. Az őskeresztényekhez hasonlóan Jézus- és egyházszeretetük miatt a magyarországi keresztények egy kis része tudatosan vállalta a legsúlyosabb egzisztenciális kockázatot a Rákosi-rendszerben. A nagy többség csupán a túlélésre törekedett, a bázisközösségek tagjai ellenben tudták, hogy akár börtönbe is zárhatják őket, és vállalták, hogy még az életüket is feláldozzák a hitükért. Bulányi név nélkül megemlítette, hogy egyiküket, egy szalézi szerzetest halálra is ítélték. Tíz évvel később, egy interjúban pedig a Zana Albert és társai perében 1953-ban kivégzett Sándor Istvánt már a Bokor első vértanújának nevezte.¹⁵

Bulányi úgy vélte, a közösségek tagjainak erőforrást jelenthetett Mindszenty József bíboros hercegprímásnak a katolikus hitelveket védő, rendíthetetlen magatartása is. A piarista szerzetes nem hallgatta el azonban, hogy nem értettek maradéktalanul egyet a bíboros politikai-közjogi szerepvállalásával és szerepértelmezésével, továbbá elhibázottnak tartották az amerikai követségre történt menekülését is: „Mi, harmincévesek természetesen másképp láttuk a világot, mint ő. Mindazonáltal az említett tekintetben ideál volt számunkra. Ő még tudta, mit kell jeleznie a bíborosi öltözék vörös színének. Mi másképp láttuk a világot, mint ő, mert mi nem szándékoztunk politizálni. Kár, hogy az 1956-os forradalom után nem tért vissza a börtönbe. Ha így tett volna, akkor a 60-as években valószínűleg visszatérhetett volna rezidenciájába, miként a lengyel prímás és Márton püspök Erdélyben. Ebben az esetben új lapot kezdhettünk volna. Egészen más lett volna az a status quo, amelynek alapján a Szentszék 1964-ben tárgyalhatott volna.”¹⁶ Bulányi tehát – Stefan Wyszyński bíboros mellett – Márton Áron főpásztori működését tartotta példaértékűnek, mert a püspök vállalta ugyan a szenvedést, de azt is tudta, hogy az egyháznak nem lehet köze a politikához. A másik erőforrás az ellenségszeretet jó hírének a megértéséből és a Jézussal való sorsközösség vállalásá-

ból fakadt: „Megértettük, hogy az üldözöttség normális állapot volt és marad Jézus és tanítványai számára. A tanítvány nem lehet más helyzetben, mint a tanító.”¹⁷ Az ellenségszeretet jézusi parancsának megélése Bulányi szerint azt is jelentette, hogy távol maradtak a politikától: „E felhívás alapján meg tudtuk fogalmazni feladatunkat. Ez így hangzott: Ha Szent Pál számára a Római Birodalom rabszolgatársadalma alkalmas volt arra, hogy minden forradalom nélkül hirdesse az evangéliumot, akkor hazánk kolhoztársadalma nekünk is alkalmas kell legyen ugyanazon evangélium hirdetésére.”¹⁸ Tudatában voltak azonban annak is, hogy ez a magatartás nem menti meg őket az üldözéstől, mert bár a totalitárius rendszerekben olyat is tenni kell, amit a hatóságok nem engednek meg, tehát tiltanak, mégis mindenekelőtt Istennek és a saját lelkiismeretüknek kell engedelmeskedni, és nem az evilági hatalomnak. A Bulányi által megfogalmazott apolitikus jelleg ilyen formán magában hordozta a kommunista államhatalommal való összeütközés elkerülhetetlenségét.

Bulányi hangsúlyozta, az első bázisközösségeket papok hozták létre az 1940-es, 1950-es évek fordulóján, és a tevékenységüket akkor még a hierarchia támogatásával, az Actio Catholica (AC) keretein belül végezték.¹⁹ A közösségek életre hívása egy Debrecenen átutazó horvát jezsuita ösztönzésére történt meg, aki ott-tartózkodása idején, 1945 februárjában négy kiscsoportot hozott létre, és kijelentette: nemsokára eljön az az idő, amikor az egyház csak ebben a formában tud tovább élni. Bulányi ezúttal nem nevezte meg az életrajzi visszaemlékezésében Kolakovicseként szereplő jezsuitát, aki egyébként Stjepan Tomislav Pogljajennel azonos, nem zárta ki ugyanakkor annak lehetőségét,²⁰ hogy a szerzetes Róma tudtával végezte e tevékenységét a szovjet megszállás alá kerülő térségben.²¹ A kisközösségek nagyobb számban történő megalakítására három év elteltével került sor. A piarista szerzetes tehát az 1948-as esztendőt mindenképpen fordulópontnak tekintette, és bár erre külön nem tért ki, ez a fordulat nyilvánvalóan az iskolák államosításával is összefüggött. Bulányi a Ratzingerhez írt levelében az őt támogató előljárókat név szerint nem említette meg, csupán az általuk betöltött egyházi méltóságot adta meg, de ennek alapján egyértelműen megállapítható, hogy Pintér Lászlóra, a nagyváradi egyházmegye magyarországi részének püspöki helynökére, Sík Sándor piarista tartományfőnökre, és Endrey Mihályra, az AC országos igazgatójára gondolt. „Akkor még nem sejtettem, még legrosszabb börtönálmaimban sem, hogy egyszer másképp is alakulhat viszonyom a hierarchiához. Minden illúzió nélkül tudatában voltam annak, hogy hamarosan súlyos árat kell fizetnem tevékenységemért, azaz el fog ítélni érte az ateista világi hatalom. Azt azonban akkor még elképzelni sem tudtam, hogy egyházam Urunk nevében, Jézus kinyilatkoztatásának és egyháza magisztériumának erejében fog majd egyszer elítélni engem. Mentségemre szolgáljon, hogy túl fiatal voltam még, mindössze 30 éves, s a tapasztalat nem erős oldala a fiatalságnak. Később tesz szert rá az ember.”²² Bulányi a hazai kisközösségek „őstörténetét” tehát alapvetően

többes szám első személyben mondta el, először annak a papi közösségnek a tagjaként szólalva meg, amely megértette az idők szavát és az idők jeleit, és országszerte kiscsoportokat hozott létre, később pedig már a Borkor mozgalom közösségi véleményét képviselve. Feltűnő, hogy ebből a korai időszakból senkit nem említett név szerint munkatársai vagy a csoportok tagjai közül, ám az 1970-es és 1980-as évek eseményeinek a bemutatásakor már jóval több konkrét szereplőt nevesített.

Az első csapásnak Bulányi a magyar állam és a magyar katolikus egyház között 1950. augusztus 31-én létrejött megegyezést tartotta, melyet ez év nyarán megelőzött és kikényszerített a szerzetesek erőszakos elhurcolása és internálása. A megegyezést Bulányi így minősítette: „A Magyar Püspöki Kar ezen egyházjogellenes cselekedetével kezdődik a magyar katolikus egyház sajátos keresztútja, helyesebben tragikomédiája.”²³ Ezt követően jött létre a hatalom szempontjából „jó” és „rossz” papok közötti megkülönböztetés, ami – véleménye szerint – ahhoz hasonló hatalmi mechanizmuson alapult, mint majd a nyolcvanas évek elején a bázisközösségek felosztása „jó” és „rossz” közösségekre. Bulányi szerint „jó” pap csak „gerinctörés” által lehetett bárkiből, azaz vagy fizikai kényszer eredményeként, vagy karriervágyból lett azzá. Ugyanakkor azt is megtapasztalta, hogy a fiatal hívek vállalták a kockázatot, és az idők jeleit megértő papok hívására, a totalitárius rendszer tiltása ellenére alkottak kisközösségeket. Ez az alapja annak az öntudatnak, amely a keresztényeket eltöltötte, „amikor szinte az egész magyar társadalom a térdére esve és félelemmel eltelve, ütemes tapsal kísérelte a Rákosi-rendszer minden jogtiprását.”²⁴ Bulányi visszatekintésében tehát a kisközösségek akkoriban nemcsak az egyházi, de a társadalmi ellenállásnak is szinte az egyedüli képviselői voltak. A Ratzingerhez írt levélben egyértelműen láttatni akarta Bulányi, hogy azokban az években a világiak is komoly áldozatokhoz hozták, valódi egzisztenciális kockázatot viseltek, és gyakran a börtön is kijárt nekik Krisztus egyházáért. A „tisztelendő” szó jelentése is megváltozott: az egyházért mártíriumot szenvedő papokat és civileket jelölte immár együttesen: „Úgy véltük, hogy az egyház mártírjai a tisztelendők.”²⁵ Bulányi ebben a szakaszban is többször többes szám első személyű igealakokat használt, ezáltal is jelezve, hogy a saját tapasztalatai egy nagyobb közösség tapasztalatai is egyúttal. Ezen a ponton Bulányi történelmi perspektívába helyezte a hazai kisközösségek több mint 30 éves történetét, kijelentve, hogy bár ennek az eseménysornak a megírása a kutatók feladata lesz, ez azonban nem tartozik majd a magyar egyháztörténet legrosszabb fejezetei közé. Fontosnak tartotta még leszögezni, hogy a püspökök ekkor a tanúságtétel ugyanazon útját járták, mint a papok és a laikusok, hiszen a hatalom a főpapokat is komoly presszió alá helyezte: szigorúan ellenőrizte a püspöki aulákat, és újabb pereket indított ellenük, sőt magát a megegyezést aláíró Grósz József kalocsai érseket is rövidesen perbe fogták és elítélték. Bulányi ugyanakkor igyekezett Ratzinger számára világossá tenni, hogy amikor a korai ötvenes évekről

beszél, nem egyszerűen csak elmond egy történetet, hanem egy nemzedéki tapasztalatot kíván arról megosztani, hogy miért nem táplálnak bizalmat a jelenlegi egyházi eljárások iránt. Hiszen ők azok a „jó” papok, akiket az ateizmus már gazdagon megjutalmazott.

Bulányi második csapásnak azt tekintette – és itt minden bizonnyal az Opus pacis létrehozására gondolt –, hogy a püspökök 1957-től részt vettek a békepapi mozgalomban; ennek következtében a hierarchia és a kisközösségek egyértelműen ellentétbe kerültek egymással. Vallásszociológiai munkájában Tomka Miklós úgy jellemezte ezt a folyamatot, hogy megszűnt az egység az Isten népén belül, a katolikus egyház gyakorlatilag kétvágányúvá vált. Az egyik vágány a hivatalos egyház gyakorlata, az ún. gettóstratégia volt, a másik vágány azokat a rendőrség által üldözött erőfeszítéseket jelentette, amelyek a kereszténység továbbadásáért, és mindennapi megéléséért folytak a jól működő egyházközösségekben és a kisközösségekben.²⁶

A szerzetes harmadik csapásként az 1961 elején történt letartóztatási hullámot követően kiadott püspökkari körlevelet nevezte meg, amely elítélte az őrizetbe vett személyeket: „A magyar püspöki kar nyilatkozatot tett közzé a sajtóban, és megparancsolta papjainak, hogy a vasárnapi istentiszteleten olvassák fel azt. A nyilatkozat az egész világ tudomására hozza, hogy a letartóztatottak nemcsak az állam, hanem az egyház ellenségei is. A nyilatkozat időpontjában a letartóztatottak még nem voltak elítélve” – fogalmazott Bulányi.²⁷

A katolikus egyház megtörését célzó, hosszú előkészítés után végrehajtott Fekete Hollók fedőnevű rendőrségi akció során 1960. november 22-én a Regnum Marianum papi közösség tagjait, majd 1961. február 6-ról 7-re virradó éjszaka országsszerte számos papot, szerzetest és civilt vettek őrizetbe, és ez idő alatt több mint 120 lakásban tartottak házkutatást. Az 1956-os megtorlásokat követő legnagyobb letartóztatási hullám eredményeként 17 perben 86 főt ítélték el.²⁸ A körlevél, még ha az állami nyomásra keletkezett is, és a püspökök nem azonosultak vele, értetlenséget és elkeseredést váltott ki az ifjúsági pasztorációban részt vevő papok és civilek körében.²⁹ Bulányi arra is kitért, hogy ezt követően a püspökök az Állami Egyházügyi Hivatal utasításának megfelelően több papot felmentettek az egyházi szolgálatból, mindezt azonban – a valódi okokat elfedve – egyházjogi köntösbe bújtatták. A szerzetes ezen a ponton feltette a kérdést: csoda-e, hogy a gerinctörés és az engedelmség fogalma már akkor annyira közel került egymáshoz? S a később általa alapított Bokor közössége számára is alapvető kérdéssé lett: szabad-e az egyházi eljárónak engedelmeskedni, ha az egyenlő a bűnnel és a gerinctöréssel? „Persze egy tisztességes pap egy véleményen van tisztességes püspökével. Amikor később nem engedelmeskedtünk a püspököknek, akkor azt nem-tisztességes püspökkel szemben tettük, aki törött gerinccel az állam parancsát közvetítette. És éppen ez az a helyzet, amikor bűn a püspököknek engedelmeskedni, s amikor a püspöknek való engedelmeskedés csak

gerinctörés révén lehetséges. Később, 20 év múlva, a püspökök felfüggesztették testvéreimet, mivel a feltétlen ellenségszeretetről prédikáltak. Csodálkozik-e, ha ily helyzetben egy másik tanulmányt kellett írnom 'Erény-e az engedelmesség?' címmel?' – szólította meg a szerzetes közvetlenül Ratzinger bíborost.³⁰ Bulányi előreutalt ezen a ponton a hetedik csapásban említett eseményekre, ezzel is kiemelve, hogy itt valóban egy évtizedek óta tartó folyamatról van szó, amikor a hierarchia tevőlegesen részt vesz és együttműködik az állammal a kisközösségek elleni fellépésben. Ez a gondolat a Bokor közösség szamizdatban megjelent kiadványsorozatának, a Karácsonyi Ajándéknak (KarAj) az 1987/9. kötetében is fellelhető. A *Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességteremtés mellett* című, név nélkül megjelenő írás ugyanis leszögezi: évtizedes hagyomány, hogy a püspöki kar részt vesz az egyházüldözésben, ennek első jele az 1961-es rendőri akciókat követő körlevél volt.³¹

A hatvanas években folytatódó letartóztatások és perek elsősorban a Bulányi által testvérmozgalomként említett Regnum Marianum papjait sújtották, a kiscsoportjaik azonban tovább tudtak működni, mert a fiatalok átvették a közösségek vezetését az atyáktól, és mindezt annak a tudatában tették, hogy a pápa imádkozik a „hallgató egyházért”. „Utunkat akkor teljes bizonyossággal mint a katolikus egyház jézusi keresztútját jártuk. A pápa velünk van, imádkozik értünk, a püspökök megállapodását egyházjogellenesnek tartja! – mondtuk egymásnak.”³²

A negyedik, s az addigi legnagyobb csapásként Bulányi a Vatikán és a magyar állam között 1964 szeptemberében létrejött részleges megállapodást említette. Ez az esemény egész addigi identitását megkérdőjelezte, hiszen korábban abban a meggyőződésben ténykedett, hogy az ő és mások áldozatvállalása nem volt teljesen hiábavaló, és ehhez a Vatikán hallgatólagos jóváhagyását is a magukénak tudják. „Végre, tizennégy év után a Vatikán is – sőt, mi több, a Zsinat is! – megértette 'ezt az egyetlen reális utat'. Azt az utat, amelyet a békepapok éveken keresztül tartó erőfeszítései ágyaztak bele a reális valóságba. Végre a Vatikán is megértette, hogy nem lehet és nem mehet másként [...] stb. Egy csapásra rehabilitálódtak az összes, a Vatikán előtt eddig hitelüket vesztett személyek. El voltunk képedve. Egy szót sem tudtunk szólni. A torkunkat fojtogatta valami, amikor kezünkbe vettük a katolikus sajtót. A valóságot azonban el kellett fogadnunk valóságként.”³³ A szerzetes ezen a ponton megszakította a hazai kisközösségek történetének az összefoglalását, és a saját élet-történetét helyezte előtérbe. Előadta, hogy amnesztiával szabadult az életfogytiglanra szóló börtönbüntetéséből 1960 decemberében, majd azt követően kemény fizikai munkát végzett, szállítómunkásként dolgozott, de még ezt az állást is csak protekcióval tölthette be. A Vatikánnal való megegyezés után azonban alapjaiban újra kellett gondolnia az identitását. Ebben segítségére voltak a zsinati dokumentumok és az újabb nyugati teológiai szakirodalom egyaránt. Az egyház dogmatikus konstitúciójának, a *Lumen gentium*nak az alábbi részlete, amelyet Bulányi a

Ratzingerhez írt levélben is fontosnak tartott idézni, az 1960-as évek végén megalakuló Bokor mozgalom küldetésstudatának meghatározó elemévé vált: „Ahogyan Krisztus szegénységben és üldözöttségben vitte végbe a megváltás művét, úgy az egyház is arra hivatott, hogy ugyanazt az utat járja azért, hogy közölje az emberekkel a megváltás gyümölcsét.”³⁴ Ettől kezdve Bulányi múltidézése már nem általában a kisközösségekről, hanem elsősorban a Bokorról szólt: a Vatikánnal történt megegyezést követő évek immár a Bokor teológiáját és a közösségnek a hierarchiával való konfliktusát értelmezték, így a Ratzingernek szóló levél fókusza is némileg megváltozott.

A szerzetes a tartalomelemzésnek nevezett módszerrel megvizsgálta és elemezte a Jézusnak tulajdonított evangéliumi szöveghelyeket, és így alkotta meg – hét év munkájával – a *Keressétek az Isten Országát* című hatkötetes művét, melyet a hatvanas évek végétől megalakuló kiscsoportjaival is megvitatott. Bulányi fontosnak tartotta, hogy a mű lényegi mondanivalóját röviden összefoglalja a bíboros számára, így leírta a Hűségimát, hogy életszerűvé tegye a KIO-ban megfogalmazott biblikus teológiát. Az ima a mozgalom számára az évek során kultikus, az identitást meghatározó szöveggé vált, amelyet a többnapos lelkigyakorlatok végén a csoporttagok mindig közösen mondtak és mondanak el azóta is. Bulányi az elbeszélésében röviden utalt a Bokor első csoportjainak a megalakulására is. Mivel az 1952-től 1960-ig tartó börtönbüntetése alatt korábbi közösségei a rendőri zaklatások és fenyegetések miatt felbomlottak, a hatvanas évek végén újakat hozott létre részben az egykori csoporttagokból, részben a fiatalabb nemzedék képviselőiből. Tizennyolc év szünet után, 1970-ben már három csoportnak (felnőttek, fiatalok, papok) tartott lelki-gyakorlatot.

Ötödik csapásként az új esztergomi érsek, Lékai László 1976-ban történt kinevezését jelölte meg Bulányi. Az előző egységekben konkrét neveket alig említett, ettől fogva azonban már gyakran megnevezte a szereplőket. Így megemlítette, hogy Lékai hivatalba lépése után nem sokkal Szendi József, az esztergomi szeminárium dogmatikatanára (a későbbi veszprémi püspök) a primásra hivatkozva eretneknek nevezte az ő tanait. Továbbá, hogy Lékai arra törekedett, miszerint a rend akkori generálisa, Angel Ruiz hívja ki Rómába Bulányit, s ily módon távolítsa el őt az országból. A szerzetes arra is kitért, hogy az utolsó kisközösségek elleni per a hetvenes évek elején zajlott le (Bulányi itt a regnumos Hagemann Frigyes és társainak az ügyére utalt). Ezt követően, miután a magyar állam csatlakozott a helsinki egyezményhez, politikai-adminisztratív módon már nem akadályozhatták a kiscsoportok működését. Az 1976 decemberében megtartott püspökkari konferencián azonban Lékai átadta a püspököknek a „bulányista” papok listáját. A vélhetően a belügyi szervek által listázott papok valójában nem is voltak feltétlenül kapcsolatban a piarista szerzetessel, zömük a Regnumhoz tartozott, és a „bűnük” az volt csupán, hogy elkötelezték magukat az ifjúsági pasztoráció mellett,

kiscsoportokat vezettek. A püspökök – saját információi szerint – ekkor még nem támogatták egységesen a „rossz” papok elleni retorziókat, hiszen nem voltak még hozzászokva ahhoz, hogy ne csak a külső, a politikai, hanem a belső, az egyházi nyomásnak is engedjenek. Bulányi ezt az eseményt ismét fordulópontként értelmezte, amennyiben az állam a közvetlen beavatkozás helyett immár az egyházi előljárókra kívánta bízni a renitens papok szankcionálását.

Közösségének körülbelül 25 tagja még az év decemberében kisebb csoportokban felkereste a prímást, hogy meggyőzzék őt Bulányi működésének a fontosságáról. Arra is felhívták a figyelmét, hogy az *Evangelii nuntiandi* kezdetű pápai enciklikában a pápa ezeket a közösségeket az egyház reménységeinek nevezte. A találkozóval kapcsolatos megjegyzéseit Bulányi a résztvevőktől kapott beszámolók alapján fogalmazta meg – vagyis a közösségi tagok jó tíz évvel korábbi emlékeit is beépítette a Ratzingerhez szóló levélbe. Ezek szerint a prímás azt mondta, a pápai enciklika kijelentése nem érvényes Magyarországra, a kisközösségek a nyugati világ számára valók. Lékai még azt is mondta, hogy a jövőben nem lehet a plébániákon lelkigyakorlatokat tartani, hiszen ez eleve tilos. „Végül az őt felkeresők egy fiatalabb csoportjának szelíden és megértően ezt mondta: Maguk valami túlságosan jót akarnak, ez azonban Magyarországon nem lehetséges” – idézte fel a szerzetes a bíboros szavait.³⁵ A Lékait felkereső Bokor-tagok útlevelét 1977 elején a rendőrség bevonta arra hivatkozva, hogy külföldre utazásuk államérdeket sért. Bulányi és Lékai között 1977 januárjában jött létre az egyetlen négy szemközti találkozó, amely azonban nem hozta közelebb egymáshoz az álláspontjaikat. A piarista szerzetes hangsúlyozta: a hetvenes évek második felében mind az állam, mind a prímás veszélyesnek és kontrollálhatatlannak tartotta a kisközösségeket, és ez a negatív megítélés a Bokor közösség mellett ekkor még a regnumosokat is sújtotta.

Bulányi itt egyértelművé tette, hogy számára elfogadhatatlan volt a Vatikán keleti politikája és a Lékai által képviselt „kis lépések politikája”. A szerzetes ez utóbbit olyan üzleti modellként írta le, amelyben a kisközösségek elleni fellépésért cserébe a magyar egyház engedélyt kap az állam számára veszélytelen tevékenységekre. Bulányi szerint ez az üzlet megéri az államnak, de nem éri meg az egyháznak, hiszen annak a küldetése nem a mindenkori hatalomhoz való alkalmazkodás és a vele való együttműködés, hanem annak a Jézusnak a követése, „aki a megváltás művét szegénységben, üldözésben vitte végbe”.³⁶ Lékai egyházpolitikája tehát az üldözöttséget vállaló, a hitvalló és a Krisztus mellett tanúságtévő kisebbséggel fordult szembe. Bulányi véleménye szerint azonban ez egyértelműen politikai kérdés, amihez annak a közösségnek, amelynek a nevében beszél, nem lehet semmi köze. Éppen ezért elsősorban a lelki ismeretre kell hallgatni, még akkor is, ha ezzel szemben az engedelmességet, az egyház egységének a megőrzését hozzák fel érvként. Bulányi immár közvetlenül Ratzingerhez szólva megerősítette: ahogy a múltban,

úgy a jelenben és a jövőben sem akar a lelkiismerete ellen cselekedni, akkor sem, ha ezzel veszélyezteti a szabadságát vagy az egyházban való létét.

Bulányi ezt követően kitért arra, hogy közösségeikben a negyvenes évek végén született meg az a felismerés, miszerint a kereszténység legbensőbb lényegéhez tartozik az ellenség szeretete; e nélkül nem létezhet Isten országa. Az egyháznak pedig nem lehet más feladata, mint Isten országának az előmozdítása. „Az ifjúkorunkban kapott nemzeti-katolikus nevelés hátterével nagy felfedezés volt számunkra, hogy az egyházban nemzetek feletti mintatársadalmat kell látnunk, amelynek tagjai mindenkinek mindent megbocsátanak, és senkit sem gyilkolnak meg... – kerül, amibe kerül.”³⁷ Bulányi elbeszélésében tehát az ellenség szeretete és az ebből fakadó radikális erőszakmentesség lett a Bokor-bázisközösség identitásának legfontosabb eleme, ami az 1970-es évek végétől már határozottan megkülönböztette őket a többi kisközöségtől. Az idézetben fellelhető másik lényeges mozzanat az ókori keresztények példája által ihletett mintatársadalom (vagy másképpen: kontrasztársadalom) fogalmának a tudatos használata, ami az 1980-as évek második felétől a Bokor szamizdat irodalmában is jelen van.³⁸

A Bokor idősebb nemzedékéhez tartozó Merza József matematikus volt az első, aki 1979 szeptemberében megtagadta a katonai szolgálatot. Merza az ötvenes évek elején Debrecenben még egyetemistaként csatlakozott Bulányi kiscsoportjaihoz, majd tagja lett a hatvanas évek végén megalakuló Bokor közösségnek. Merza ügye kapcsán a Bokor kérte a Magyar Katolikus Püspöki Kar közbenjárását a fegyver nélküli katonai szolgálat bevezetése érdekében, a kérésük azonban sem akkor, sem a következő években nem talált meghallgatásra. Ez újabb konfliktust és feszültséget okozott a hierarchia és Bulányiék között.

A hatodik csapás a „jó” és a „rossz” kisközösségek közötti különbségtétel volt. Ennek közvetlen előzményét II. János Pál pápa 1980 húsvétján a magyar hívekhez írt levele adta, amely említést tett a kisközösségekről. Ezáltal tarthatatlanná vált Lékai azon állítása, miszerint az *Evangelii Nuntiandi* 58. pontja nem érvényes Magyarországra nézve. A prímás tehát az *Il Regno* című folyóiratban megjelent interjújában már jó és rossz kisközösségekről beszélt: a rossz kisközösség az, amely megtagadja a katonai szolgálatot, és nem engedelmeskedik a hierarchiának, a jók ellenben tisztelik az egyházi előljárókat. Bulányi tehát a *Regnum Marianum* és a Bokor szembefordítására irányuló törekvéseket mutatta be ebben az egységben. Ennek a törekvésnek Nagymaros lett a szimbolikus színhelye. A *regnumos* atyák az 1970-es évek eleje óta ifjúsági találkozót szerveztek a Dunakanyarban Kismaroson, majd Nagymaroson, ahová hivatalos volt valamennyi kisközösségi irányzat. A pápa húsvéti levele után Lékai elment a nagymarosi találkozóra, és ott szentmisét koncelebrált a jelen lévő papokkal. 1981-ben azonban már csak akkor lett volna erre hajlandó, ha a megjelent papok aláírnak egy olyan teológiai tartalmú nyilatkozatot, amelyben gyakorlatilag elhatárolódnak a Bokor közösségtől. A *Regnum*

papjai ezt azonban elutasították és kijelentették, inkább lemondják a találkozózt, de nem bontják meg a különböző irányzatokhoz tartozó kisközösségek közötti egységet. A következő évben Lékai egyértelművé tette a nagymarosi ifjúsági mise előtt, hogy Bulányival és az egyik esztergomi egyházmegyes pappal, Kovács Lászlóval nem hajlandó együtt misézni.³⁹ A szerzetes értelmezésében sikerült megtörni a kisközösségek közötti egységet, és megtörtént a kirekesztésük azáltal, hogy Lékai nem akart közösséget vállalni velük. Bulányi ugyanakkor hangsúlyozta, hogy korábban testvéri kapcsolatot ápoltak a Regnummal, meghívták egymást a lelki gyakorlatokra előadást, elmélkedést tartani.

A piarista szerzetes arra is rámutatott, hogy az elmúlt évtizedekben az egyháznak adott állami engedményeket valójában a kisközösségek állhatatossága vívta ki, a különböző kiscsoportoknak az 1980-as években bekövetkezett szabadabb mozgása pedig éppen a Bokor következetes, jézusi elveken alapuló magatartásának volt köszönhető. Ez a szerepértelmezés a Bokor közösségi identitásának lett egyik első számú elemévé: „[...] bár ez a keresztút nekünk fájdalmas, mégis az egész egyház számára igen hasznos. Egyházi ellenfeleink is jól tudják, hogy a 'bulányista' csoportok léte okozza, hogy a másfajtájú kiscsoportok számára szabadok a munkalehetőségek az állam részéről. A magyar világi teológusképzés létrejötte előtt, az éveken keresztül tartó tárgyalások vége felé az államot képviselőknél az egyik egyházi partner a következőt mondta: 'Ha nem engedélyezik számunkra a világiak teológiai képzését, legyenek biztosak benne, hogy Bulányiék majd megcsinálják.'”⁴⁰ Ezzel összecseng a KarAjban megjelent, korábban már említett *Tiszta vizet a pohárba. Hitvallás a békességteremtés mellett* című dolgozat egyik gondolata is. E szerint, ha a magyar katolikus egyház nagyobb önállóságra tett szert a történelme során, azt sosem az állam jóindulatának, hanem annak az „engedetlen” résznek köszönhetette, amelyet sem az állam, sem az egyház nem tudott „kezelní”.⁴¹

Hetedik csapásként Bulányi a hierarchia Bokor ellen indított támadásorozatát mutatta be. 1981 őszén két közösségéhez tartozó papot, a budapesti Rózsafüzér Királynéja plébánia káplánját, Kovács Lászlót és Gromon András pomázi káplánt függesztették fel fél évre egyházi elöljáróik. Kovács felfüggesztésének közvetlen előzménye az év augusztusában a hajósi ifjúsági búcsún elmondott felszólalása volt, amelyben kritizálta az állam és egyház viszonyát, és elmondta, az ÁEH eltiltotta őt az eredetileg tervezett előadás megtartásától. Miután a hallgatóság megszavazta, mégis csak elmondta a beszédét, amely a Krisztus melletti tanúságételről szólt, és a Bokor által képviselt eszmények köré szerveződött, így nagy hangsúlyt kapott benne az erőszakmentesség kérdése is. Gromon pedig az október 11-én elhangzott prédikációjában kifogásolta, hogy a bíboros az esztergomi bazilika felszentelésének 125. évfordulóján elmondott ünnepi beszédében nem ismerte el a katolikusoknak a II. vatikáni zsinat *Gaudium et spes* kezdetű lelkipásztori konstitúciójában is méltánylandó-

nak tartott jogát arra, hogy lelkiismereti okokból megtagadják a katonai szolgálatot, és visszautasította a bázisközösségekkel, különösen a Bokor mozgalommal kapcsolatban megfogalmazott bírálatot.⁴² Lékai 1981 novemberében egyházi büntetés terhe alatt egy négy teológiaprofesszor-ból álló bizottság elé hívta „dialógusra” Bulányit, aki a második alkalom után már nem jelent meg ott, mert úgy érezte, értelmetlen olyanokkal párbeszédet folytatni, akik „hivatalból” az igazság birtokában vannak.⁴³ Tanításának összefoglalását azonban levélben elküldte Lékainak, és már az első találkozó után továbbította a válaszait a Hittani Kongregációnak. A folyamatról, majd Bulányi elítéléséről a katolikus sajtó tudósított, ellenben sem neki, sem pedig a közösség tagjainak nem nyílt lehetőségük megszólalni a nyilvánosság előtt, amire pedig annál is inkább szükség lett volna, mert olyan gondolatokat tulajdonítottak neki, amelyeket ő sosem hangoztatott. A szerzetes arra is kitért, hogy mintegy megkoronázva a folyamatot, 1982 októberében Rómában az „ad limina” látogatás alkalmával a püspökök elferdítve közvetítették a teológiai nézeteit.

Bulányi úgy látta, az állam ideges lett a Bokor közösség katonai szolgálatmegtagadói miatt, ezért azonban önmagában az egyház nem vonhatta őket felelősségre, így kreálni kellett olyan dogmatikai indokokat, amelyek alapot adnak Bulányi elítéléséhez és ezáltal az egész közösség marginalizálásához. A szerzetes ezúttal a hierarchia elmúlt évtizedekben tanúsított magatartását egységes folyamatként, egyfajta hanyatlástörténetként írta le, amelynek elején a püspökök még szégyenkezve teljesítették a hatalom követeléseit, 30 év elteltével azonban már büszkén eleget tettek az állam elvárásainak. Arra is utalt, hogy érdemes lenne elgondolkozni azon, miszerint milyen lehet az ilyen „gerinctörött” papok pasztorális hatékonysága. Szerinte nem véletlen és ezzel is magyarázható, hogy Magyarországon egyre inkább csökken a papi hivatást választók száma.

A nyolcadik csapás Bulányi szerint a Szentszék magatartása volt. A szerzetes feltételezte ugyanis, hogy Róma nem fog megszólalni a hierarchia és a közte kialakult konfliktusban, hiszen nem foglalhat állást sem az üldözött egyházzal, sem az általa kinevezett egyházi vezetőkkel szemben. Fél évvel az „ad limina” látogatás után, 1983 áprilisában született meg az ún. első Casaroli-levél, amely a hazai sajtóban is megjelent. Levelében Agostino Casaroli bíboros, államtitkár, a vatikáni „Ostpolitik” (Keleti politika) gyakorlati megvalósítója Bulányiékát felszólította a hierarchia iránti engedelmességre. A Bokor közössége azonban nem tudta a felszólítást értelmezni, hogy pontosan miben is kellene engedelmeskedniük (ne tagadják meg a katonai szolgálatot? ne tartsanak plébániákon lelkigyakorlatokat?). Bulányi ez irányú kérdéseit megfogalmazta a piarista rend új generálisának, Jose Maria Balcellsnek, aki az év júniusában a következőt válaszolta: „A Szentszék nyilvánosan ‘eleget kíván tenni’ részben Lékai bíborosnak, részben a kormányzatnak. Másrészt a Szentszék téged és kisközösségeidet nem akar elítélni.”⁴⁴ A generális egyúttal

megküldte Bulányival való levelezését a Vatikán államtitkárságának, mire Casaroli újabb levélben utasította vissza a generális feltételezését, miszerint a Szentszék mást mondana, mint ami a valódi szándéka lenne. Casaroli ezt a második levelét megküldte a magyar püspöki karnak is, a hazai sajtó pedig hírt adott arról, hogy a rendi generális tévesen értelmezte a bíboros eredeti megnyilatkozását. Bulányiék a generális levelét nem terjesztették, nem hozták nyilvánosságra – nem is volt ehhez kellő fórumuk. A közvélemény pedig megint csak egyoldalú információkat kapott, hiszen sem Ballcells levelét, sem a második Casaroli-levelet nem hozták teljes terjedelmében nyilvánosságra. Ugyanakkor a *Magyar Kurír*-ban megjelentek Lékainak az első Casaroli-levelekre adott reflexiói. A bíborosnak nem kellett bocsánatot kérnie az értelmezése miatt, amely pedig Bulányiék szerint valójában félreértésen alapult, és egyúttal széles nyilvánosságot kapott, mint ahogy egyébként a rendi generálisnak ezt meg kellett tennie, egy szigorúan magánlevélben kifejtett véleménye miatt.

Kilencedik csapásként Bulányi a Ratzingertől kapott levelet tartotta számon, amely éppen pappá szentelésének a 43. évfordulóján született. A bíborosnak írt válaszában felidézte, hogy újmisésképpé a következőt nyomatta: „Én pedig ne dicsekedjem másban, mint a mi Urunk Jézus Krisztus keresztségében, akiben keresztre feszült nekem a világ, és én a világnak.”⁴⁵ Elmondása szerint ennek a mondatnak a helyességét már többször is átgondolta az életében, és a jelen pillanatban továbbra is érvényesnek és aktuálisnak gondolja, hiszen mint ahogy azt korábban rendi generálisának már megírta, kétféleképpen semmisítheti meg élete munkáját: ha igent vagy ha nemet mond Ratzinger felszólítására. „Mégpedig azért, mert az a kiscsoport-hálózat, amit Isten segedelmével egy élet egész munkájával teremtettünk, egyrészt olyan katolikusokból áll, akik ebben az egyházban születtek, és ebben is akarnak meghalni; másrészt azért, mert ez a hálózat olyan katolikusokból áll, akik, amit láttak és hallottak és ami meggyőződésükké vált, azt sohasem akarják megtagadni.”⁴⁶ Végül leszögezte: mindent mérlegelve odajutottak, inkább Istennek, mint az embereknek kell engedelmeskedni.

Bulányi kijelentette továbbá, hogy Ratzinger bíboros nem olvashatta az *Egyházrend* című művét, hanem valaki másnak a véleményére kellett alapoznia azt elítélő megállapításait. A szerzetes a kisközösségek negyvenéves történetét ismertető bevezetés után tért rá kifogásolt nézeteinek a bemutatására, és a bíboros levelében foglalt megállapítások cáfolatára. Amikor válaszában Bulányi egységes narratívába foglalva mondta el a hazai kisközösségek és a hierarchia konfliktusának a sorozatát, elsősorban mozgalmának az eredettörténetét és identitáselemeit akarta megkonstruálni és láthatóvá tenni. A múlt felidézésével saját és közössége teológiai, valamint etikai álláspontját próbálta megvilágítani, és egy történeti folyamatba illesztve igazolni a Hittani Kongregáció előtt. Az apologetikus beszédmód mellett, illetve azzal párhuzamosan azonban hangsúlyosan megjelent a Bokor közösség önértelmezésének az egyik legfon-

tosabb komponense is (inkább Istennek, mint az embereknek kell engedelmeskedni). Ezáltal az emlékezés, a múlt illetően felidézése az ellenállás aktusává is vált egyszersmind.⁴⁷ A piarista szerzetes által a Hittani Kongregáció prefektusa számára előadott történet egyfelől megalapozta a jelent, és értelmet adott neki, másfelől kontrasztot vetett a jelennek azon múlt megidézésével, amikor a kisközösségek és a hierarchia útjai még nem váltak el egymástól.⁴⁸

* * *

Bulányi Györgyöt végül több mint tíz év elteltével, 1997-ben a Hittani Kongregáció rehabilitálta, a magyar katolikus egyház vezetése azonban soha sem kért tőle bocsánatot, így a 2010-ben bekövetkezett haláláig fennmaradt az egyházon belüli perifériára szorítottsága, mint ahogy a teológiája is integrálhatatlannak bizonyult a hazai közegben.

■ JEGYZETEK

1. A Regnumról lásd Dobszay János: *Így – vagy sehogy! Fejezetek a Regnum Marianum életéből*. Regnum Marianum, Bp. [1991]; a Bokorról, különösen annak teológiájáról lásd Máté-Tóth András: *Bulányi und die Bokor-Bewegung: eine pastoraltheologische Würdigung*. UKI, Wien, 1996; a mozgalomról szóló rövid ismertetést lásd Schanda Beáta: *A „Bokor”-ról*. *Vigilia* 1998/7. 552–554.
2. Gárdonyi Máté: *A Magyar Katolikus Egyház önértelmezése a pártállam idején*. *Vigilia* 2004/1. 25–32. különösen: 30–32.
3. Uo. 31.
4. Uo. 31.; lásd még Wildmann János: *A magyar katolikus hierarchia és a báziscsoportok*. http://www.rev.hu/rev/images/content/magyar_fuzetek/1415/magyarfuzetek1415_wildmann.pdf – utolsó letöltés: 2024. július 2.
5. A folyamatról újabban lásd Benyhe Bernát: *Bokor – állam – egyház. A Bulányi György-féle Bokor közösség, a kommunista pártállam és a magyar katolikus hierarchia*. In: Török József – Tusor Péter – Tóth Krisztina (szerk.): *Katolicizmus Magyarországon a II. Vatikáni Zsinat korában. Tanulmányok és inventárium*. Gondolat Kiadó, Bp., 2015. (Collectanea Studiorum et Textuum. Classis II. Tom. I.) 257–325.; Jobbágy András: *Religious Policy and Dissent in Socialist Hungary: The Case of the Bokor Movement*. *Journal of Church and State* Vol. 58, No. 3 (Summer 2016) 508–528.
6. Bulányi György: *Nagypénteki levél*. Irotron, Bp., 1993. 19.; A Hittani Kongregációnak a Bulányi-ügyben tett lépéseiről lásd Havasy Gyula: *A magyar katolikusok szenvedései 1944–1989*. Havasy Gyula dokumentumgyűjteménye. A szerző kiadásában, Bp., 1990.
7. Bulányi György: i. m. 27–69.
8. Uo. 67.
9. A dokumentumról bővebben lásd Völgyesi Orsolya: *Túlélés vagy megújulás? Himfy Ferenc és a katolikus alsópapság szerveződése az 1940-es, 1950-es évek fordulóján*. *Századok* 2015/6. 1445–1469. Különösen: 1455–1461.
10. Budapest Főváros Levéltára. A Fővárosi Bíróság titkos ügykezelés alól kivont pereinek iratai. (XXV. 4. f.) 1961–9237. Kertész Tivadar és társai. Papi rekollekciós elmélkedések. 1285.
11. Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Bp., 2013. 49–53.
12. Ezt tanúsítják a Bokor tagjaival 2022 és 2024 között készített interjúk, valamint a közösség tagjainak az elmúlt évtizedekben különböző alkalmakból készült írásos

visszaemlékezései. Továbbá a Király Ignác által rendelkezésemre bocsájtott *Bokortörténet évszámokban* című dokumentum.

13. Bulányi György: i. m. 26.

14. Jan Assmann: i. m. 80.

15. Itt Sándor Istvánt és az 1972-ben közlekedési balesetben fiatalon meghalt gemzsei plébánost, Czako Imrét nevezte a Bokor első vértanúinak. Czako halála kapcsán Bulányi kijelentése azt sejtette, hogy a plébános halála nem a véletlen műve volt. Erre azonban nem merült fel perdöntő bizonyíték. Bulányi György: *Jézusnak nem volt trónusa, csak keresztye*. Népszava 1997. október 25. 249. szám 7. A szalézi szerzetes és Bulányi mozgalmának kapcsolatáról lásd Völgyesi 2015. 1460. Sándor István személyét egyébként a Bokor közösségi emlékezete is megőrizte. SandorIstvan.jpg (1615×2330) (bokorportal.hu)

16. Bulányi György: i. m. 29.

17. Uo. 30.

18. Uo.

19. A Bokor-közösség egyik legtekintélyesebb tagja, az 1932-ben született Merza József hasonlóképpen emlékezett az „ősidőkről”: „Nem csatlakoztam a Bokorhoz, mert 1951-ben még nem volt Bokor, majd csak húsz-egynéhány év múlva lesz. Bátor papok voltak, akik felelősséget éreztek hitük átadásáért, és vallásilag fogékony gimnazisták, egyetemisták, akik nem hagyták cserben az egyházat. Megőrizték hitüket, megvallották, ha kellett, és bíztak abban, hogy a megváltozott világban is élni tudnak napi munkájuk tisztességes végzése folytán. [...] A közösségteremtés formái még nem újultak meg, hagyományos hit élt bennünk, és ezt könnyen kikezdték az új idők új dalai, annak a felismerése, hogy a félreismert kereszténység a háborúval, az istentelen népirtással olyan örökséget hagyott ránk, amelynek az alapján szinte lehetetlen volt érvelni az evangélium társadalmi igazságáért.” Merza József: *Hat évtized múltán*. In: Uő: *Levelek Hunniából*. Napkút Kiadó, Bp., 2022. 131–165., itt: 144.

20. Bulányi György: *Önéletírás*. 2. Aki dudás akar lenni... 67–68. Bulányi György - Önéletírás 2., Aki dudás akar lenni... (doksi.net) Utolsó letöltés: 2024. július 7.

21. Bővebben lásd Benyhe Bernát: i. m. 264–270.

22. Bulányi György: i. m. 31.

23. Uo. 32.

24. Uo. 34.

25. Uo. 35.

26. Tomka Miklós: *Magyar katolicizmus 1991*. Országos Lelkipásztori Intézet – Katolikus Társadalomtudományi Akadémia, Bp., 1991. 74–76.

27. Bulányi György: i. m. 37.

28. Bővebben lásd Wirthné Diera Bernadett: *Katolikus hitoktatás és elitképzés a Kádárkorszakban. Az 1961-es „Fekete Hollók” fedőnevű ügy elemzése*. (PhD-disszertáció.) Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp., 2015.

29. Éles kontrasztot képez a szóban forgó püspökkari körlevéllel a kelet-német püspöki kar 1960. évi pásztorlevele, amely a *Keresztény ember küldetése az istentelen környezetben* címet viselte, s útmutatást kívánt adni az üldözött egyház tagjainak. Magyarra valószínűleg Endrey Mihály püspök fordította le, s szamizdatként terjedt az országban a katolikus hívek körében (Wirthné Diera Bernadett: i. m. 127., szövegét lásd uo. 221–228.).

30. Bulányi György: i. m. 38.

31. Vö. Völgyesi Orsolya: „Apolitikus” katolikus közösség vagy egyházi ellenzék? (Bulányi György és a Bokor mozgalom a 80-as években) In: Szécsényi Mihály (szerk.): *Egy underground történelem. Tanulmányok Lugosi András tiszteletére*. Gondolat Kiadó, Bp., 2024. 326–348. Különösen: 336–337.

32. Bulányi György: i. m. 39.

33. Uo. 40.

34. Uo. 41.

35. Uo. 49.
36. Uo. 50.
37. Uo. 53.
38. Völgyesi Orsolya: i. m. (2024) 334–340.
39. Völgyesi Orsolya: *A Bokor papjai. Egy katolikus megújulási mozgalom egyházi hálózatai az 1970-es, 1980-as években.* Korall 2023. 94. szám. 114–138. Különösen: 129–130.
40. Bulányi György: i. m. 59.
41. Vö. Völgyesi Orsolya: i. m. (2024) 337.
42. Bővebben lásd Völgyesi Orsolya: i. m. (2023) 130–132.
43. Bulányi a levélben nem nevezte meg a „dialógusban” részt vevő teológusokat. A bizottság tagja Gál Ferenc, Rózsa Huba és Vanyó László volt, a jegyzői feladatokat Erdő Péter látta el.
44. Bulányi György: i. m. 63–64.
45. Uo. 66.
46. Uo. 67.
47. Vö. Jan Assmann: i. m. 2013. 85–88.
48. Uo. 80–81.

